

HomePage: https://jhistory.um.ac.ir/	Vol. 55, No. 1: Issue 110, Spring & Summer 2023, p.43-70	
Online ISSN: 2538-4341	Print ISSN: 2028-706x	
Receive Date: 17-02-2023	Revise Date: 28-06-2023	Accept Date: 01-07-2023
DOI: https://doi.org/10.22067/jhistory.2023.81187.1211	Article type: Research Article	

A Statistical Analysis of the Spread and Diversity of *Waqf* (charitable endowment) in the Ottoman Empire: A Case Study of Records from the National Archive of Bulgaria

Dr. Morteza Nouraei

Professor, University of Isfahan, Iran

Ma'soumeh Pajhooheshnia (Corresponding Author)

PhD Student, History of Iran in Islamic Era, University of Isfahan, Iran

Email: m.pajhooheshnia@yahoo.com

Abstract:

The present study surveys the spread and diversity of *Waqf* endowments in the Ottoman empire (10th-13th centuries A.H./16th-19th centuries A.D.) according to the documents found in the national archive of Bulgaria. The study aims at identifying the various types of *Waqf*, its distribution patterns, and the usages of *Waqf* revenues in the Ottoman empire during the specified time span. The documents studied in this research, in addition to the unpublished records, include 470 records related to *Waqf* in the Ottoman empire compiled by the Oriental Department at the St. Cyril and Methodius National Library and published as the Inventory of Ottoman Turkish Documents about *Waqf* Preserved in the Oriental Department at the St. Cyril and Methodius National Library. The study's main question is: What were the common types of *Waqf* and the usages of *Waqf* revenues in the Ottoman empire? In other words, the study sets to analyze the sources of *Waqf* income and its usages in the Ottoman empire according to the aforementioned documents and during 10th-13th centuries A.H./16th-19th centuries A.D. It is concluded that the highest frequency of *Waqf* income in 10th and 13th centuries A.H./16th and 19th centuries A.D. was from leasing endowed properties, while in the 11th century A.H./17th century A.D. it came from the *fizyah* taxes in different cities. Additionally, the usage of *Waqf* revenues include instances such as paying salaries to the employees in endowed properties, maintaining the endowments, and providing food for the poor.

Keywords: *Waqf*, Ottoman empire, economic history, archival documents.

سال ۵۵ - شماره ۱ - شماره پیاپی ۱۱۰ - بهار و تابستان ۱۴۰۲، ص ۷۰-۴۳	HomePage: https://jhistory.um.ac.ir
شاپا چاپی ۷۰۶ X - ۲۲۲۸	شاپا الکترونیکی ۴۳۴۱ - ۲۵۳۸
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۸	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۴/۰۷
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۰	DOI: https://doi.org/10.22067/jhistory.2023.81187.1211
نوع مقاله: پژوهشی	

بررسی و تحلیل آماری گستردگی و تنوع وقف در قلمرو عثمانی مطالعه موردی: اسناد آرشیو ملی بلغارستان

دکتر مرتضی نورائی

استاد دانشگاه اصفهان

معصومه پژوهش نیا (نویسنده مسئول)

دانشجوی دکتری، تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه اصفهان

Email: m.pajhooheshnia@yahoo.com

چکیده

این پژوهش در نظر دارد گستره و تنوع موقوفات در قلمرو عثمانی (سده‌های ۱۰-۱۳ق) را بر مبنای اسناد آرشیو ملی بلغارستان مورد بررسی قرار دهد. هدف از این بررسی، شناخت انواع موقوفات، چگونگی توزیع فراوانی آن‌ها، و نیز موارد مصرف عایدات وقف در قلمرو عثمانی طی بازه زمانی مذکور بوده است. اسناد مورد استفاده در این پژوهش، افزون بر اسناد منتشر نشده، شامل ۴۷۰ سند مربوط به وقف در قلمرو عثمانی است که توسط دپارتمان شرق‌شناسی کتابخانه ملی بلغارستان گردآوری و تحت عنوان فهرست اسناد ترکی عثمانی در مورد وقف در دپارتمان شرق‌شناسی کتابخانه ملی بلغارستان^۱ منتشر شده‌اند. پرسش اصلی پژوهش عبارت از این است که بر مبنای آرشیو مورد مطالعه، نوع موقوفات و نیز مصارف عایدات وقف در امپراتوری عثمانی چگونه بوده است؟ به عبارتی این پژوهش بر آن است تا بر مبنای اسناد مذکور، منابع درآمد وقف و موارد مصرف آن را در قلمرو عثمانی طی سده‌های ۱۰ تا ۱۳ق مورد بررسی قرار دهد. بر اساس مطالعات صورت گرفته، بیشترین فراوانی درآمد موقوفات در سده‌های ۱۰ و ۱۳ق، مربوط به اجاره املاک موقوفه و در قرن ۱۱ق وقف مبلغ حاصل از مالیات جزیه در شهرهای مختلف بوده است. همچنین، موارد مصرف عایدات وقف شامل مواردی چون پرداخت حقوق کارمندان در املاک موقوفه، نگهداری موقوفات و تهیه غذا برای مستمندان بوده است.

کلیدواژه‌ها: وقف، امپراتوری عثمانی، تاریخ اقتصادی، اسناد آرشیوی.

1. Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library.

2. *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library.*

مقدمه

نهاد وقف به‌عنوان یکی از نهادهای بنیادین در تمدن اسلامی، همواره جامعه را بر آن داشته است تا در ایجاد تسهیلات فرهنگی، آموزشی، رفاهی، بهداشتی و ازاین‌دست، با دولت مشارکت کرده و در قبال آن، علاوه بر شأن اجتماعی، از پاداش معنوی نیز برخوردار گردد. شاهان و شاهزادگان نیز در دوره‌های مختلف تاریخی سعی داشته‌اند تا با پیش‌قدم شدن در این امر، به روند ترغیب جامعه به مشارکت در امر وقف سرعت بخشیده و به‌علاوه از مشروعیتی که از قِبَل آن کسب می‌کنند، بهره‌مند شوند. بانیان وقف بخشی از دارایی خود را جهت احداث مدرسه، بیمارستان، مسجد، پل، جاده، کاروانسرا، بازار و یا حتی تهیه تجهیزات برای دختران، روغن چراغ برای مساجد و از این قبیل اختصاص می‌دادند. این سنت، به عمران و آبادانی و توسعه‌های فرهنگی، هنری، اجتماعی در ممالک اسلامی کمک شایانی کرده است، چرا که باعث شده است جامعه تنها حکومت را مسئول آبادانی کشور ندانسته و خود نیز در این امر مشارکت فعال داشته باشد. وقف به‌عنوان یک نهاد اجتماعی - اقتصادی و شاید سیاسی، اگرچه ریشه در باورها و عقاید جوامع مسلمان داشته و خیرات و مبرات زایدالوصفی را از دید جامعه برای بانیان وقف به همراه دارد، اما گاه از مصلحت‌اندیشی و آینده‌نگری واقفان نیز مبری نبوده است. به‌واسطه شرایط سیاسی حاکم بر جامعه، در بسیاری از موارد واقفان با انگیزه مصون داشتن دارایی‌های خود از مصادره یا مالیات، اقدام به وقف می‌نمودند.^۴ این انگیزه به‌ویژه در مورد اشراف و بزرگان به‌مراتب قوی‌تر از توصیه‌های دینی ظاهر می‌شده است. امپراتوری عثمانی به‌عنوان حکومتی مسلمان، طی عمر طولانی خود همواره تلاش داشت وجهه‌ای مطابق با مبانی دین اسلام از خود به نمایش بگذارد. از جمله مواردی که این وجهه را تقویت می‌نمود، پیش‌قدم شدن در عرصه وقف و موقوفه ساختن بخشی از دارایی‌ها یا درآمدهای خود بود. این اقدام، علاوه بر مشروعیت مذهبی که برای سلطان به همراه داشت، در ترویج این عمل خیریه نیز تأثیرگذار بود و در نهایت کل جامعه از منافع آن بهره‌مند می‌شدند. بنابراین بسیاری از بزرگان دربار از شاهزادگان گرفته تا امیران و وزرا و حتی زنان حرمسرا از جمله والده سلطان‌ها و یا همسران سلطان نیز به تأسی از وی، در گسترش و رونق‌دهی به نهاد وقف سهیم می‌شدند.

دولت عثمانی پایه‌های حکومت خود را بر مبنای دین اسلام قرار داده بود. از این جهت، نهاد وقف در این دولت کارکردهای وسیعی داشته و بخشی از امور فرهنگی، عمرانی و مذهبی را در قلمرو عثمانی بر عهده داشته است. هدف از پژوهش پیش‌رو، مطالعه و بررسی گستره و تنوع موقوفات، و کارکرد آن‌ها در

۴. رحیمی‌فر و عبدالقهار، «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف‌نامه‌ها».

قلمرو عثمانی طی سده‌های ۱۰ تا ۱۳ هجری است. این مطالعات بر مبنای اسناد آرشیوی صورت گرفته است که دیارتمان شرق‌شناسی کتابخانه ملی بلغارستان گردآوری نموده و بخش‌هایی از آن تحت عنوان فهرست اسناد ترکی عثمانی در مورد وقف در دیارتمان شرق‌شناسی کتابخانه ملی بلغارستان منتشر کرده است. پرسش اصلی پژوهش عبارت از این است که تنوع و گستردگی موقوفات در امپراتوری عثمانی چگونه بوده است؟ به عبارت دیگر، این پژوهش بر آن است تا منابع درآمد و موارد مصرف نهاد وقف را در قلمرو عثمانی طی سده‌های ۱۰ تا ۱۳ هجری مورد بررسی قرار دهد.

از جمله پژوهش‌هایی که پیرامون نهاد وقف در قلمرو عثمانی صورت گرفته، می‌توان به مطالعاتی اشاره نمود که به زنان واقف به‌ویژه والده سلطان‌ها و موقوفات آن‌ها پرداخته است.^۵ بر مبنای این پژوهش، سلاطین عثمانی پس از فتح مصر، برخی از آداب و سنن اسلامی مصریان از جمله وقف برای حرمین شریفین (مکه و مدینه) را از آنان آموخته و حتی در میان زنان دربار نیز رواج دادند. یوکسل نیز نقش زنان درباری را در توسعه نهاد وقف در امپراتوری عثمانی مورد بررسی قرار داده است.^۶ به باور این مؤلف، اموال زنان سلطنتی، در صورت وقف نشدن، پس از مرگ توسط دولت مصادره می‌گردید. ارجح به بررسی موقوفات زنان در ایران و آناتولی پرداخته است.^۷ در این پژوهش سعی شده است علاوه بر بررسی نقش زنان در نهاد وقف مقارن با دو امپراتوری مذکور، مشابهت‌های این نهاد در دو قلمرو صفوی و عثمانی را نیز مورد مقایسه قرار دهد. نتایج حاصل از این پژوهش حاکی از افزایش تعداد موقوفات در دوره مورد مطالعه نسبت به دوره‌های پیشین در هر دو قلمرو است. همچنین، زنان یک چهارم کل موقوفات را به خود اختصاص داده‌اند که از میان آن‌ها، والده سلطان‌ها درصد قابل توجهی از زنان وقف‌کننده را تشکیل می‌دهند. به‌علاوه، موقوفات زنان درباری در سه گروه فرهنگی (ساخت مدرسه)، مذهبی (ساخت مسجد) و عام‌المنفعه (ساخت کاروانسرا و حمام) طبقه‌بندی شده‌اند.

در تکمیل مطالعات پیرامون زنان واقف در قلمرو عثمانی، شوندی، کامرانی فر و بارانی نیز توجه خود را معطوف به نقش زنان درباری در نهاد وقف طی سلطنت سلطان سلیمان تا سلطان عبدالحمید دوم نموده‌اند.^۸ بر اساس یافته‌های پژوهش مذکور، موقوفات زنان درباری در امپراتوری عثمانی رشد داشته است و این امر نه تنها منجر به بهبود شرایط فرهنگی و اجتماعی قلمرو عثمانی شده، بلکه برای زنان دیگر

۵. دوغان، «وقف‌های زنان عثمانی و وقفیه والده سلطان ماه پیکر».

۶. یوکسل، «نقش زنان در نظام وقف عثمانی».

۷. ارجح، «موقوفات زنان در دوره صفوی و عثمانی».

۸. شوندی، کامرانی فر و بارانی، «نقش و جایگاه زنان درباری در نظام وقف امپراتوری عثمانی از دوره سلیمان قانونی تا عبدالحمید دوم».

جوامع اسلامی نیز الگو و الهام‌بخش بوده است. سیزاکسا موقوفات نقدی در شهر بورسا^۹ طی سال‌های ۱۵۵۵ تا ۱۸۲۳ م/ ۹۶۲ تا ۱۲۳۸ ق و موارد مصرف آن‌ها را مورد بررسی قرار داده است.^{۱۰} بر اساس یافته‌های این پژوهش، موقوفات نقدی در بازه زمانی مذکور، در امور آموزشی، بهداشتی، رفاهی و غیره مورد مصرف قرار می‌گرفتند، فعالیت‌هایی که امروزه بر دوش دولت مرکزی قرار دارد. براین اساس، این نوع موقوفات با تقبل بخش قابل توجهی از هزینه‌های زیرساختی، نقشی حیاتی در اقتصاد امپراتوری عثمانی ایفا می‌کردند. آگکوندوز وقف در امپراتوری عثمانی را در قرن ۱۹ و اوائل قرن ۲۰ م/ ۱۳ و ۱۴ ق مورد بررسی قرار داده است.^{۱۱} وی نهادهای وابسته به وقف را طی دوران گذار عثمانی از امپراتوری به جمهوری تحلیل نموده است.

از دیگر مطالعات انجام شده در حوزه وقف عثمانی، می‌توان به بررسی تأثیر موقوفات در توسعه اقتصادی امپراتوری عثمانی اشاره نمود که عواید مالی سنت وقف را پشتیبانی حائز اهمیت در اقتصاد این امپراتوری قلمداد نموده است.^{۱۲} ماکارویچ نیز نهاد وقف را در تاریخ‌نگاری عثمانی مطالعه نموده است.^{۱۳} وی رویکردهای مورخان در پرداختن به جایگاه وقف، نقش آن در عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، و رابطه آن با حکومت را بررسی نموده و در نهایت به این باور رسیده است که مورخان و پژوهشگران در بیان نقش کلیدی و پرنفوذ نهاد وقف در عرصه‌های مذکور، جانب عینیت را رعایت کرده و بی‌طرفانه قضاوت نموده‌اند. چابوک، سایگیلی و اوغوز حسابرسی امورات وقف در امپراتوری عثمانی در اوائل قرن ۱۹ م/ ۱۳ ق را مورد مطالعه قرار داده‌اند.^{۱۴} آن‌ها به نقش پررنگ نهاد وقف در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی عثمانی اشاره داشته و اضافه می‌نمایند که به دلیل مشمول شدن امورات وقف در حوزه مالی، حسابرسی منابع درآمد و موارد مصرف موقوفات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. سلطان محمود دوم اصلاحاتی را در مورد حسابرسی موقوفات اعمال نمود. حساب‌برسان وقف در دیوان وقف^{۱۵} مشغول به کار شدند و بررسی گزارش‌های مالی مربوط به موقوفات را بر عهده گرفتند. اوربای نیز تداوم و بقای موقوفات سلطنتی در دربار عثمانی را در مواجهه با موانع و تهدیدها مورد بررسی قرار داده

9. Bursa.

10. Cizakca, «Ottoman Cash Waqfs Revisited: The Case of Bursa (1555- 1823)».

11. Akgündüz, «The Ottoman Waqf Administration in the 19th and Early-20th Centuries: Continuities and Discontinuities».

12. Serdar, «The Impact of Waqfs on Economic Development of the Ottoman Empire: The Case of Western Thrace».

13. Makarevych, «Waqf in the Ottoman Empire in the Turkish Historiography».

14. Çabuk, Saygılı, and Oguz, «Auditing of a Waqf in the Ottoman Empire in the Beginning of 19th Century».

15. Ministry of Waqf Affairs.

است.^{۱۶} به باور وی، امپراتوری عثمانی به موازات فتح ممالک اسلامی، سنت وقف را از این جوامع آموخت و خود نیز به انجام آن همت گماشت. اگرچه حیات این نهاد طی دوران‌های جنگ، بیماری‌های واگیردار، شورش‌ها و یا بلایای طبیعی مورد تهدید قرار می‌گرفت، اما سنت وقف همچنان طی سده‌ها در قلمرو عثمانی دوام یافت.

به این ترتیب، با در نظر گرفتن موارد بررسی نشده در مطالعات پیشین، این پژوهش بر آن است تا تنوع موقوفات در قلمرو عثمانی (۱۳-۱۰ق)، فراوانی انواع عایدات وقف و نیز موارد مصرف این عایدات را مورد واکاوی قرار دهد.

۱- معرفی آرشیو کتابخانه ملی بلغارستان

امروزه اسناد به‌جای مانده از معادلات وقف محور یا وقف‌نامه‌ها، منابعی ارزشمند جهت مطالعه و پژوهش در خصوص شرایط وقف، نوع موقوفات، بانیان وقف و غیره در دوره‌های مختلف تاریخی در جوامع مسلمان محسوب می‌شوند. از جمله آرشیوهایی که حاوی اسناد وقف‌نامه‌ای بوده و می‌تواند مرجع مطالعات در این زمینه باشد، کتابخانه ملی بلغارستان است. کتابخانه ملی بلغارستان یا کتابخانه ملی سیریل و متدیوس^{۱۷} در سال ۱۸۷۸م/۱۲۹۵ق به همت دو برادر به نام‌های سنت سیریل و سنت متدیوس تأسیس شد. ساختمان این کتابخانه در شهر صوفیه بلغارستان توسط یک تیم بلغاری طراحی شده است. این کتابخانه در حال حاضر بزرگ‌ترین کتابخانه عمومی در این کشور محسوب می‌شود. هدف از تأسیس این مجموعه، جمع‌آوری نسخه‌های خطی نوشته شده توسط مؤلفان بلغاری بوده است. برخی از این نسخه‌ها به زبان بلغاری و برخی دیگر به زبان‌های دیگری چون ترکی، عربی، فارسی، انگلیسی، یونانی و اسلاوی نوشته شده‌اند.

دپارتمان شرق‌شناسی کتابخانه ملی بلغارستان^{۱۸} دارای سه هزار نسخه خطی با محتواهای گوناگون است. بخشی از این نسخه‌ها به آرشیو اهدا شده و برخی دیگر خریداری شده‌اند. بخش اعظم این اسناد در فاصله سال‌های ۱۹۳۱ و ۱۹۵۱م/۱۳۴۹ و ۱۳۷۰ق به این مجموعه اضافه شده‌اند. تعداد نسخه‌های فارسی در این آرشیو در مقایسه با نسخه‌های عربی و ترکی کمتر است. اسناد فارسی آرشیو مذکور، توسط جمشید سیار و در مجموعه‌ای با عنوان « Catalogue of the Persian manuscripts found in the National Library

16. Orbay, «Coping with Institutional and Financial Crises in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Ensuring the Survival of Ottoman Royal Waqfs».

17. SS. Cyril and Methodius National Library.

18. Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library.

Cyril and Methodius « مورد بررسی قرار گرفته و معرفی شده‌اند. با استناد به این مجموعه، محتوای نسخ فارسی عبارتند از علوم، ادبیات، هنر، تاریخ، فرهنگ‌نامه، اخلاقیات، پزشکی، داروسازی و الهیات و غیره. از جمله آثار ادبی این مجموعه می‌توان به کتاب‌های گلستان، بوستان، دیوان حافظ، پندنامه عطار و مثنوی مولوی اشاره نمود. نسخ فرهنگ‌نامه‌ای نیز شامل لغت‌نامه‌های دو زبانه فارسی-ترکی و فارسی-عربی هستند. در برخی از این فرهنگ‌نامه‌ها، اطلاعاتی پیرامون دستور زبان فارسی دری نیز ارائه شده است. در بخش نجوم، زیج‌های تهیه شده توسط الغ بیگ (۸۵۳-۷۹۵ق) شامل ۳۲۷ نمودار نجومی دیده می‌شود.^{۱۹} بخش تاریخ شامل سه نسخه تاریخ عمومی بوده و در بخش داروشناسی، نسخه‌ای از کتاب اختیارات بدیع تألیف علی بن حسین انصاری شیرازی (۸۰۶-۷۲۹ق) مشهور به حاج زین العطار یا زین‌الدین عطار به چشم می‌خورد. این نسخه‌ها از آسیای صغیر، آسیای میانه، ایران، کشورهای بالکان و بلغارستان به این آرشیو اضافه شده‌اند. در بخش هنر، آثاری از نقاشی‌های مینیاتور دیده می‌شوند که به قرن ۱۰م/۱۰ق برمی‌گردند. از جمله کتاب‌های دارای طرح‌های مینیاتور در این مجموعه می‌توان به تیمورنامه از عبدالله هاتفی شاعر دوره تیموری و اوائل دوره صفوی اشاره نمود که شرح جنگ‌های تیمور را به تصویر کشیده و شامل دو نقاشی مینیاتور است.^{۲۰}

نسخ خطی موجود در دپارتمان شرق‌شناسی کتابخانه ملی بلغارستان، بر مبنای موضوع طبقه‌بندی شده و سپس به ترتیب حروف الفبا چیده شده‌اند. برای هر نسخه، سال نگارش آن و در صورت مشخص نبودن سال نگارش، قرن مربوط به آن درج شده است. در مواردی که کتاب دارای عنوانی مشخص نبوده، بر اساس محتوای کتاب عنوانی برای آن انتخاب شده است.^{۲۱} فهرست نسخه‌های خطی فارسی در این دپارتمان، در پیوست ۱ ارائه شده و تصویر نمونه‌هایی از اسناد موجود در این آرشیو نیز در پیوست ۲ قابل مشاهده است. این دپارتمان همچنین اقدام به گردآوری مجموعه‌ای شامل اطلاعات مربوط به ۴۷۰ وقف‌نامه نموده است. این مجموعه تحت عنوان فهرست اسناد ترکی عثمانی در مورد وقف در دپارتمان شرق‌شناسی کتابخانه ملی بلغارستان در سال ۲۰۰۳م/۱۴۲۳ق به زبان انگلیسی منتشر شده است. وقف‌نامه‌های مذکور مربوط به قلمرو عثمانی بوده و از نظر بازه زمانی، از قرن ۱۰ تا قرن ۱۳ هجری را دربر می‌گیرند. اطلاعات مندرج در این اسناد عبارتند از: تاریخ وقف، نام واقف، محل وقف، نوع موقوفه، محل درآمد و محل مصرف درآمد وقف شده. مبنای مطالعات در این پژوهش، مجموعه وقف‌نامه‌های ارائه شده در

19. Saiar, *Catalogue of the Persian Manuscripts Found in the National Library Cyril and Methodius*, 19-22.

20. Saiar, *Catalogue of the Persian Manuscripts Found in the National Library Cyril and Methodius*, 23-24.

21. Saiar, *Catalogue of the Persian Manuscripts Found in the National Library Cyril and Methodius*, 27.

۲- بررسی آماری اسناد مورد مطالعه

در این پژوهش، با توجه به گسترده بودن دوره مورد مطالعه (قرون ۱۰ تا ۱۳ق)، تصمیم گرفته شد این دوره در قالب چهار دوره کوتاه‌تر شامل قرن ۱۰، قرن ۱۱، قرن ۱۲ و قرن ۱۳ هجری در نظر گرفته شده و اسناد مربوط به هر یک از این دوره‌ها، به صورت جداگانه مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد. جدول شماره ۱، نتایج اولیه حاصل از بررسی‌های صورت گرفته را ارائه می‌دهد. براین اساس، چهار دوره مذکور به ترتیب دارای ۴۱، ۲۸۴، ۱۰ و ۱۳۵ سند از موقوفات عثمانی بوده‌اند. مقصود از موقوفات سلطانی در جدول مذکور، موقوفاتی است که در آن، شخص سلطان به تنهایی و یا با مشارکت برخی از بزرگان حکومتی، درآمدهای مشخصی از یک یا چند شهر یا روستا را وقف مصارف تعیین شده‌ای نموده است. در ادامه، نمونه‌های موقوفات سلطانی مورد مطالعه، به ترتیب در قرن‌های ۱۰، ۱۱، ۱۲ و ۱۳ هجری ارائه می‌گردند.

به‌عنوان نمونه، سندی از قرن شانزدهم میلادی وجود دارد مبنی بر آنکه سلطان بایزید دوم، درآمدهای حاصل از اجاره مغازه، خانه، کاروانسرا، آسیاب، باغ و ازاین‌دست در استانبول، گالاتا و چند شهر دیگر را برای پرداخت حقوق افراد شاغل در املاک موقوفه، هزینه‌های مربوط به امور اداری و نیز خرید آذوقه و تجهیزات وقف نموده است.^{۲۲} در سند دیگری مربوط به قرن هفدهم میلادی آمده است که سلطان بایزید اول درآمد حاصل از جزیه در شهر ادرنه^{۲۳} را برای مدینه منوره وقف نموده است. مبلغ وقف شده از تاریخ ۱۶۱۱/۰۳/۱۶ تا ۱۶۱۲/۰۳/۳ برابر با ۱۲۷۹۳۰ آقچه^{۲۴} بوده است.^{۲۵} سند بعدی مربوط به قرن هجدهم میلادی بوده و حاکی از آن است که وزیر بزرگ حسن پاشا هزینه‌های تعمیر و نگهداری مسجد و دارالضیافه شهر قرامان^{۲۶} را از محل درآمد وقف تأمین نموده است.^{۲۷} یک نمونه از اسناد قرن نوزدهم میلادی نیز مبنی بر این است که درآمدهای حاصل از عشره محصولات^{۲۸} چون گندم، جو، چاودار و ذرت

22. *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library*,

59.

23. Edirne.

۲۴) واحد پول در قلمرو عثمانی :

25. *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library*,

72.

26 . Karamut.

27 . *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library*,

138.

برای تهیه غذای مستمندان و مسافران و نیز نگهداری و تعمیر قایق‌های عبوری بر روی رودخانه ماریتسا^{۲۸} وقف شده است.^{۲۹}

جدول ۱- تعداد اسناد مورد مطالعه به تفکیک چهار دوره تعریف شده

دوره زمانی (هجری)	تعداد سند	تعداد موقوفات سلطانی
قرن ۱۰	۴۱	۱۰
قرن ۱۱	۲۸۴	۱۶۷
قرن ۱۲	۱۰	۷
قرن ۱۳	۱۳۵	۱۴
مجموع	۴۷۰	۱۹۸

۳- محل درآمد وقف

در گام بعدی مطالعات، محل درآمد و همچنین محل مصرف موقوفات در اسناد مذکور، مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌های حاصل از بررسی محل درآمد موقوفات، در جداول شماره ۲ تا ۵ ارائه شده است. لازم به ذکر است تعدادی از اسناد بیش از یک محل درآمد داشته‌اند که این امر در محاسبه مجموع اسناد، لحاظ شده است. شکل‌های پ ۱ تا پ ۴ در پیوست ۳ نیز نمودارهای مرتبط با این نتایج را نشان می‌دهند. بر اساس نتایج به دست آمده، محل درآمد موقوفات در قلمرو عثمانی شامل مواردی چون اجاره‌بهای املاک مختلف از قبیل خانه، مغازه، باغ، زمین کشاورزی، حمام، کارونسرا و ازاین‌دست، انواع مالیات‌های مختلف همچون جزیه افراد غیر مسلمان شامل یهودیان، مسیحیان، ارامنه، و یونانیان، خراج زمین‌های کشاورزی، عشریه محصولات کشاورزی و غیره بوده است. نکته قابل تأمل در این خصوص، مبنی بر این است که پرتکرارترین محل درآمد وقف در هر یک از دوره‌های تعریف شده با دیگری متفاوت است. توضیح آنکه در دو قرن ۱۰ و ۱۳ ق، درآمدهای حاصل از اجاره املاک موقوفه بیشترین فراوانی را به

28. Meric.

29. *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library*.

خود اختصاص داده‌اند، به گونه‌ای که تقریباً یک سوم از کل تعداد اسناد در دو قرن مذکور، به این نوع موقوفات اختصاص دارد؛ این در حالی است که در قرن ۱۱ق، درآمد حاصل از جزیه بالاترین فراوانی را در میان انواع درآمد داشته و به تنهایی ۵۸ درصد از کل اسناد این دوره را که محل درآمد برای آن‌ها ذکر شده است، شامل می‌شود. جزیه مالیات سرانه‌ای بوده است که دولت عثمانی در ممالک مفتوحه خود از جمله یونان، صربستان، مجارستان و بالکان و غیره، همچنین از اهل ذمه یا به عبارتی غیر مسلمانان در سرتاسر قلمرو خود دریافت می‌نموده است.^{۳۰} لازم به ذکر است در مورد قرن ۱۲ق به دلیل تعداد کم سند، نمی‌توان ارزیابی قابل اعتمادی در این زمینه ارائه داد.

در خصوص آمار نسبتاً بالای املاک موقوفه عام‌المنفعه در قرن ۱۶م/۱۰ق، باید گفت در اوایل این قرن، تشکیلات ایالتی در قلمرو عثمانی نظم و ثبات جدیدی به خود گرفت. امپراتوری عثمانی در این زمان، با گسترش فتوحات در غرب، سرزمین‌های جدیدی را در آسیا، اروپا و شمال آفریقا تصرف کرده به قلمرو خود اضافه نمود. سرزمین‌هایی چون آناتولی، مصر، سوریه، عراق، شام، دیار بکر، یمن، حبشه، مجارستان و غیره. هر یک از این سرزمین‌ها، ایالتی جدید در قلمرو عثمانی محسوب می‌شدند.^{۳۱} در میانه قرن شانزدهم میلادی، امپراتوری عثمانی با سلطان سلیمان اول (۱۵۶۶-۱۵۲۰م) در اوج شکوه و قدرت خود قرار داشت.^{۳۲} دولت عثمانی به موازات فتوحات و گسترش قلمرو خود در قرن شانزدهم میلادی، اقدام به ساخت اماکن مختلف عام‌المنفعه و رفاهی از قبیل مسجد، مدرسه، حمام، بیمارستان و کاروانسرا می‌نمود. مخارج مرتبط با اداره، نگهداری و تعمیر این اماکن، یا از طریق وقف‌هایی که توسط خیرین و حتی دستگاه سلطنتی صورت می‌گرفت تأمین می‌شد و یا افراد محلی از مالیات معاف شده و در عوض، این مخارج را بر عهده می‌گرفتند.^{۳۳} به عبارتی قرن شانزدهم میلادی را می‌توان دوره ثبات در امپراتوری عثمانی محسوب نمود، دوره‌ای که در آن اقدامات عمرانی در مرکز توجه سلاطین قرار دارند. به‌ویژه در نیمه اول این قرن، علاقه به معماری و ساخت بنا به حدی در میان دولتمردان افزایش می‌یابد که گروهی از معماران خاصه با عنوان معماران سرای تشکیل می‌دهند که زیر نظر مقامی با عنوان معمارباشی به فعالیت‌های عمرانی مشغول شدند.^{۳۴}

اما در اواخر این قرن، آثار ضعف در امپراتوری نمایان شد و این ضعف مقارن بود با توسعه اقتصادی

۳۰. دورسون، دین و سیاست در دولت عثمانی، ترجمه منصوره حسینی و داود وفائی، ۳۳۷.

۳۱. اوزون چارشیلی، تاریخ عثمانی، ترجمه ایرج نوبخت، ۲/۶۱۲.

۳۲. شاه، تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان زاده، ۱/۱۶۰.

۳۳. اوزون چارشیلی، تاریخ عثمانی، ترجمه ایرج نوبخت، ۶۱۰/۱-۶۱۴.

۳۴. حضرتی، جستارهایی در باب تاریخ عثمانی و ترکیه جدید، ۵.

در اروپا. اقتصاد بسته عثمانی که توسط اصناف داخلی اداره می‌شد، در مواجهه با تجارت باز بین قاره‌های اروپا، آمریکا و آفریقا قرار گرفت و این رویارویی عواقب زیان‌باری برای اقتصاد عثمانی به همراه داشت. از طرفی رشد سرمایه‌داری در غرب، صنایع بومی عثمانی را نیز با زوال مواجهه ساخت.^{۳۵} در قرن ۱۷م/۱۱ق، اوضاع امپراتوری رو به زوال نهاد. مردم در تقاطع مختلف امپراتوری سر به شورش نهادند و وضعیت اقتصادی نیز به وخامت می‌گرایید. در اواخر این قرن، در پی جنگ‌های طولانی مدت در جبهه‌های مختلف، کسری بودجه شدت گرفت و دولت ناچار شد مالیات‌های جدیدی وضع نموده و حتی با برای ضرب سکه، از وسایل طلا و نقره موجود در قصر سلطنتی استفاده نماید.^{۳۶} در انحطاط امپراتوری عثمانی، هم عوامل داخلی دخیل بودند و هم عوامل خارجی. از جمله عوامل داخلی می‌توان به جنگ‌های طولانی مدت اشاره نمود که از پیامدهای آن، تأمین هزینه‌های هنگفت جنگ از جیب مردم از طریق وضع مالیات‌های سنگین بود که خود موجب نارضایتی در جامعه می‌شد. از طرفی ساکنان سرزمین‌های وسیع فتح شده نیز دست به شورش علیه حکومت می‌زدند و خواهان استقلال بودند. در میان عوامل خارجی می‌توان به قدرت روزافزون کشورهای مستقل اروپایی اشاره داشت که پیشرفت‌های چشمگیری در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی را تجربه می‌کردند و این امر آن‌ها را قدرتمندتر می‌ساخت.^{۳۷}

با وخیم شدن اوضاع اقتصادی عثمانی در قرن هفدهم میلادی، بهای زمین و محصولات کشاورزی افزایش یافت و زمین به یک منبع سرمایه‌گذاری ارزشمند تبدیل شد. این مسئله ملاکین بزرگ را بر آن داشت تا اقدام به توسعه زمین‌های تحت تملک خود نمایند تا آنجا که حتی زمین‌های بایر یا زمین‌های کشاورزان مهاجرت کرده را نیز به تصرف خود درمی‌آوردند.^{۳۸} دو قرن هفدهم و هجدهم میلادی را باید دوران بحران در امپراتوری عثمانی نامید، بحرانی که ناشی از جنگ‌های ناموفق، کوچک‌تر شدن قلمرو، کاهش سرمایه حکومت، و شورش‌های متعدد بود.^{۳۹} بنابراین در چنین شرایطی، وقف نمودن املاک، زمین کشاورزی و یا باغ منافی اهداف مالکین بوده است و این امر می‌تواند دلیل کاهش یافتن سهم این نوع موقوفات نسبت به کل تعداد اسناد در این قرن باشد.

در مورد قرن هجدهم میلادی، همان‌طور که پیش از این نیز اشاره شد، به دلیل کم بودن تعداد اسناد

۳۵. اوزون چارشیلی، تاریخ عثمانی، ترجمه ایرج نوبخت، ۲۹۸/۱.

۳۶. اوزون چارشیلی، تاریخ عثمانی، ترجمه ایرج نوبخت، ۲۶۴/۵.

۳۷. شاه، تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان زاده، ۲۹۳/۱.

۳۸. شاه، تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان زاده، ۳۰۰/۱.

۳۹. حضرتی، جستارهایی در باب تاریخ عثمانی و ترکیه جدید، ۲۴.

موجود در آرشیو مورد مطالعه، نمی توان اظهار نظر مستند ارائه نمود. امپراتوری عثمانی طی قرن نوزدهم میلادی، دست به اصلاحاتی نوین زد، اصلاحاتی که پیامد آن تأسیس نهادهای جدید تحت تأثیر نهادهای اروپایی بود. این اصلاحات توانست اقتدار حکومت مرکزی را در قلمرو عثمانی بهبود بخشد.^{۴۰} در این قرن، بار دیگر شاهد افزایش میزان املاک موقوفه در قلمرو عثمانی هستیم.

جدول ۲- نتایج حاصل از بررسی محل درآمد وقف در اسناد مربوط به قرن ۱۰ هجری

تعداد سند مربوطه	محل درآمد وقف
۱۲	اجاره بهای اماکن و بناهای موجود در روستاهای موقوفه از قبیل خانه، مغازه، حمام، آسیاب، باغ، زمین کشاورزی و غیره.
۹	جزیه و مالیات زمین برای غیر مسلمانان
۱	درآمدهای حاصل از استخراج نمک
۶	مالیات محصولات کشاورزی
۱۰	درآمد املاک مختلف در روستاهای موقوفه
۲	مالیات بر درآمد روستائیان
۱	بهره مبلغ نقدی موقوفه
۴	درآمد زمین های زراعی
۱	درآمد گمرک
۲	عشریه محصولات کشاورزی
۶	مقاطعه
۱	جزیه
۱	بهره مالکانه
۹	ذکر نشده
۴۱	تعداد اسناد*

* تعدادی از اسناد بیش از یک محل درآمد یا هزینه داشته اند.

۴۰. شاولی، تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان زاده، ۷/۲.

جدول ۳- نتایج حاصل از بررسی محل درآمد وقف در اسناد مربوط به قرن ۱۱ هجری

تعداد سند مربوطه	محل درآمد وقف
۵۳	اجاره‌بهای اماکن و بناهای موجود در روستاهای موقوفه از قبیل خانه، مغازه، حمام، تاکستان، آسیاب، باغ، زمین کشاورزی و غیره.
۴۱	جزیه و مالیات زمین برای غیر مسلمانان
۷	مالیات محصولات کشاورزی
۵	بهره مبلغ نقدی موقوفه
۳	مالیات بر درآمد روستائیان
۶	مالیات سرانه
۸	انواع مالیات از قبیل مالیات گوسفند و بز، شراب
۹	عوارض
۱۷	مقاطعه
۱۲۱	جزیه
۳۵	متفرقه
۷۷	ذکر نشده
۲۸۴	تعداد اسناد*

جدول ۴- نتایج حاصل از بررسی محل درآمد وقف در اسناد مربوط به قرن ۱۲ هجری

تعداد سند مربوطه	محل درآمد وقف
۱	اجاره‌بهای اماکن و بناهای موجود در روستاهای موقوفه از قبیل خانه، مغازه، حمام، تاکستان، آسیاب، باغ، زمین کشاورزی و غیره.
۱	عشریه محصولات کشاورزی
۳	مقاطعه
۱	مالیات جلوس همایونی
۵	ذکر نشده
۱۰	تعداد اسناد*

جدول ۵- نتایج حاصل از بررسی محل درآمد وقف در اسناد مربوط به قرن ۱۳ هجری

تعداد سند مربوطه	محل درآمد وقف
۳۵	اجاره‌بهای اماکن و بناهای موجود در روستاهای موقوفه از قبیل خانه، مغازه، حمام، آسیاب، باغ، زمین کشاورزی و غیره.
۲	جزیه و مالیات زمین برای غیر مسلمانان
۵	مالیات محصولات کشاورزی
۷	بهره مبلغ نقدی موقوفه
۷	انواع مالیات‌های متفرقه
۲۰	عشریه محصولات کشاورزی
۲	مقاطعه
۴	درآمد املاک در روستاهای موقوفه
۳	فروش محصولات کشاورزی
۲۷	متفرقه
۴۱	ذکر نشده
۱۳۵	تعداد اسناد*

۴- مصارف وقف

بررسی‌های صورت گرفته در مورد محل مصرف موقوفات در اسناد مورد مطالعه نشان می‌دهد وجوه به- دست آمده از موقوفات در قلمرو عثمانی طی دوره مورد مطالعه، در مواردی همچون پرداخت حقوق کارمندان در املاک موقوفه، خرید مایحتاج و آذوقه، تعمیر و نگهداری موقوفات، هزینه‌های تعریف شده در شهرهای مکه و مدینه، مخارج اردوی نظامی، تهیه غذا برای مستمندان، و از این قبیل بوده است. البته باید اشاره داشت که در هر سه قرن ۱۰، ۱۱ و ۱۳ هجری، بیشترین فراوانی تعداد سند مربوط به پرداخت حقوق کارمندان در املاک موقوفه بوده است. نتایج حاصل از این بررسی‌ها در جداول ۶ تا ۹ ارائه شده است. در مورد محل مصرف موقوفات نیز برخی از اسناد بیش از یک محل مصرف را دربرگرفته‌اند و بنابراین در محاسبه مجموع اسناد، به تعداد موارد مصرف، محاسبه شده‌اند. نمودارهای مربوط به محل مصرف موقوفات در شکل‌های پ ۵ تا پ ۸ در پیوست ۳ ارائه شده‌اند.

جدول ۶- نتایج حاصل از بررسی محل مصرف وقف در اسناد مربوط به قرن ۱۰ هجری

تعداد سند مربوطه	محل مصرف وقف
۲۱	حقوق کارمندان در املاک موقوفه
۵	اداره موقوفات
۶	خرید مایحتاج و تجهیزات
۱۳	هزینه تعمیر و نگهداری موقوفات
۲	تهیه غذا برای مستمندان
۲	مخارج در شهرهای مکه و مدینه
۲	دعا خواندن برای فرد متوفی
۱	پرداخت به اولاد بانی وقف
۱	آبیاری باغ‌ها
۱۲	ذکر نشده
۴۱	تعداد اسناد*

جدول ۷- نتایج حاصل از بررسی محل مصرف وقف در اسناد مربوط به قرن ۱۱ هجری

تعداد سند مربوطه	محل مصرف وقف
۶۳	حقوق کارمندان در املاک موقوفه
۲۹	خرید مایحتاج و تجهیزات
۳۲	هزینه تعمیر و نگهداری موقوفات
۸	مخارج در شهرهای مکه و مدینه
۲	پاداش سلطنتی به ارتش ینی چری ^{۴۱}
۶	مخارج آشپزخانه سلطنتی (تهیه موم و خرید گوشت)
۸	مخارج سپاهیان و ارتش ینی چری

۴۱. سازمان ینی چری، پیاده نظام ویژه سلطان عثمانی بود که در قرن ۱۴م/۸ق و در پی گسترش نفوذ این امپراتوری در بالکان تأسیس گردید.

۲	پانسیون اعضای سابق سپاه
۲	خزانه دولت
۲	تهیه و تعمیر خیمه سلطنتی
۳	مخارج متفرقه
۱۸۶	ذکر نشده
۲۸۴	تعداد اسناد*

جدول ۸- نتایج حاصل از بررسی محل مصرف وقف در اسناد مربوط به قرن ۱۲ هجری

تعداد سند مربوطه	محل مصرف وقف
۲	حقوق کارمندان در املاک موقوفه
۱	خرید مایحتاج و تجهیزات
۲	هزینه تعمیر و نگهداری موقوفات
۱	مخارج اردوی نظامی
۵	ذکر نشده
۱۰	تعداد اسناد*

جدول ۹- نتایج حاصل از بررسی محل مصرف وقف در اسناد مربوط به قرن ۱۳ هجری

تعداد سند مربوطه	محل مصرف وقف
۵۱	حقوق کارمندان در املاک موقوفه
۱۳	خرید مایحتاج و تجهیزات
۳۷	هزینه تعمیر و نگهداری موقوفات
۴	اداره موقوفات
۴	تهیه غذا برای مستمندان یا کارگران
۱	کمک خرج به مستمندان مکه

۹	خزانه دولت
۳	صندوق مالی
۷	خرید موم جهت روشنایی و تهیه لوازم گرمایش برای اماکن عمومی
۱	پرداخت حقوق نظامیان
۴	هزینه نگهداری یا خرید مایحتاج در اماکن عام‌المنفعه
۳	کمک خرج به نیازمندان
۱	مخارج حضور سلطان محمد دوم، خانواده سلطنتی و دربار در مسجد
۱	مخارج حکومت محلی
۱	مخارج گمرک
۶۰	ذکر نشده
۱۳۵	تعداد اسناد*

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، تنوع و گستردگی موقوفات در قلمرو عثمانی طی قرون ۱۰ تا ۱۳ هجری بر مبنای اسناد آرشیوی موجود در فهرست اسناد ترکی عثمانی در مورد وقف در دپارتمان شرق‌شناسی کتابخانه ملی بلغارستان مورد بررسی قرار گرفت. بر اساس بررسی‌های صورت‌گرفته، محل درآمد موقوفات در قرون مورد مطالعه، متنوع بوده‌اند. به طوری که در قرن‌های ۱۰ و ۱۳ هجری، بیشترین فراوانی نوع درآمد، اجاره املاک مختلف از قبیل خانه، مغازه، باغ، زمین کشاورزی و غیره بوده است. در حالی که در قرن ۱۱ هجری، درآمد حاصل از وقف مبلغ جمع‌آوری شده از مالیات جزیه بیشترین میزان را در میان انواع درآمد به خود اختصاص داده است. همچنین بر اساس مطالعات انجام شده، موارد مصرف موقوفات در قرون ذکر شده عبارت بوده‌اند از: پرداخت حقوق کارمندان در املاک موقوفه، خرید مایحتاج و آذوقه، تعمیر و نگهداری موقوفات، هزینه‌های تعریف شده در شهرهای مکه و مدینه، مخارج اردوی نظامی و تهیه غذا برای مستمندان.

اسناد مورد بررسی نشان می‌دهند توسعه وقف به‌ویژه در حوزه بالکان، به شکل قابل توجهی منابع مالی مورد نیاز حکومت در اروپا و شمال آفریقا را تأمین نموده است. این وضعیت در مصر و تا حدودی در الجزایر نیز دیده می‌شود. حجم اسناد مرتبط با نهاد وقف در حکومت عثمانی بسیار وسیع بوده و این امر

بی‌شک، حاکی از گستردگی استفاده از منابع مالی حاصل از آن در امور نظامی، عمرانی، فرهنگی و نیز تأمین معیشت کارکنان دولتی است.

فهرست منابع

- ارجح، اکرم. «موقوفات زنان در دوره صفوی و عثمانی». تاریخ روابط خارجی، ش. ۵۲ - ۵۳ (۱۳۹۱): ۱-۱۱.
- اوزون چارشیلی، اسماعیل حقی. تاریخ عثمانی. ترجمه ایرج نوبخت. تهران: کیهان، ۱۳۶۸.
- حضرتی، حسن. جستارهایی در باب تاریخ عثمانی و ترکیه جدید. قم: لوگوس، ۱۳۹۷.
- دورسون، داود. دین و سیاست در دولت عثمانی. ترجمه منصوره حسینی و داود وفائی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱.
- دوغان، اسرا. «وقف‌های زنان عثمانی و وقفیه والده سلطان ماه پیکر». پیام بهارستان، ش. ۱۳ (۱۳۹۰): ۸۱۴-۷۸۲.
- رحیمی فر، مهناز و سعیداف عبدالقهار. «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف‌نامه‌ها». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ش. ۱۲ (۱۳۹۲): ۴۱-۷۰.
- شاو، استانفورد جی. شاو، ازل کورال. تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید. ج ۱ و ۲. ترجمه محمود رمضان زاده. مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰.
- شوندی، کبری؛ کامرانی فر، احمد و محمدرضا بارانی. «نقش و جایگاه زنان درباری در نظام وقف امپراتوری عثمانی از دوره سلیمان قانونی تا عبدالحمید دوم». پژوهشنامه تاریخ، ش. ۶۰ (۱۳۹۹): ۱۶۱-۱۸۷.
- یوکسل، حسن. «نقش زنان در نظام وقف عثمانی». ترجمه علیرضا مقدم. وقف میراث جاویدان، ش. ۷۷-۷۸ (۱۳۹۱): ۲۵۷-۲۷۶.
- Akgündüz, Ahmed. «The Ottoman Waqf Administration in the 19th and Early-20th Centuries: Continuities and Discontinuities». *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 64, No. 1 (2011): 71-87.
- Cizacka, Murat. «Ottoman Cash Waqfs Revisited: The Case of Bursa (1555- 1823)». *Foundation for Science Technology and Civilisation*. United Kingdom. (2004): 2-20.
- Çabuk, Adem; Saygili, Arikan Tarik and Mustafa Oguz. «Auditing of a Waqf in the Ottoman Empire in the Beginning of 19th Century». *Accounting and Financial History Research*. Issue 14. (2018): 124-156.
- Makarevych, A. «Waqf in the Ottoman Empire in the Turkish Historiography». Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. 2017.
- Orbay, Kayhan. «Coping with Institutional and Financial Crises in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Ensuring the Survival of Ottoman Royal Waqfs». *The Medieval History Journal*. Volume 22, Issue 2. (2019):

229-252.

Saiar, Dzhemshid. *Catalogue of the Persian Manuscripts Found in the National Library Cyril and Methodius*. St St Cyril and Methodius National Library. Sofia. 1973.

Serdar, Ahmet. «The Impact of Waqfs on Economic Development of the Ottoman Empire: The Case of Western Thrace». In book: *Turkey at the beginning of the 21st Century*. 31-39. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2015.

Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library. Sofia. 2003.

Transliterated Bibliography

Arjağ, Akram. "Müqūfāt-i Zanān-i dar Dūrih-yi Şafavī va 'Uṣmānī". *Tāriḫ-i Ravābit-i Khārijī*, no. 52-53 (2012/1391): 1-11.

Dugan, Asra. "Waqf-hā-yi Zanān-i 'Uṣmānī va Waqfiyih-yi Vālidih Sulṭān Māh Piṣkar". *Payām-i Bahāristān*, no. 13 (2011/1390): 782-814.

Dursun, Davut. *Dīn va Sīyāsāt dar Dawlat-i 'Uṣmānī*. Translated by Manṣūrih Ḥusaynī va Dāwūd Vafā ī. Tehran: Vizārat-i Farhang va Irshād Islāmī, 2002/1381.

Ḥazratī, Ḥasan. *Justār-hā-yi dar bāb-i Tāriḫ-i 'Uṣmānī va Turkīyih Jadīd*. Qum: Lūgūs, 2018/1397.

Raḥīmī Far, Mahnāz va 'Abd al-Qahār Sa'īd Uf. "Muqūyat-i Ijtimā'ī Vāqifān dar Aṣr-i Şafaviyih bi Istinād-i Vāqfnāmah-hā". *Tāriḫ Farhang va Tamadun Islāmī*, no. 12 (2013/1392): 41-70.

Shavandī, Kubrā; Kāmranīfar, Aḥmad va Bārānī, Muḥammad Rizā. "Naqsh va Jāygāh-i Zanān-i Darbārī dar Niẓām-i Waqf Impirātūrī 'Uṣmānī az Dūrih-yi Sulaymān-i Qānūnī tā 'Abd al-Ḥamīd Duvum". *Pazhūhishnāmah Tāriḫ*, no. 60 (2020/1399): 161-187.

Shaw, Stanford J. *Tāriḫ-i Impirātūrī-i 'Uṣmānī va Turkīyih Jadīd*. Translated by Maḥmud Ramizānzādīh. Mashhad: Mu'āvinat Farhang-i Āstān-i Quds-i Raẓavī, 1991/1370.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Tāriḫ-i 'Uṣmānī*. Translated by Iraj Nūbakht. Tehran: Kiyhān, vol: 1, 2, 1989/1368; vol. 5, 1998/1377.

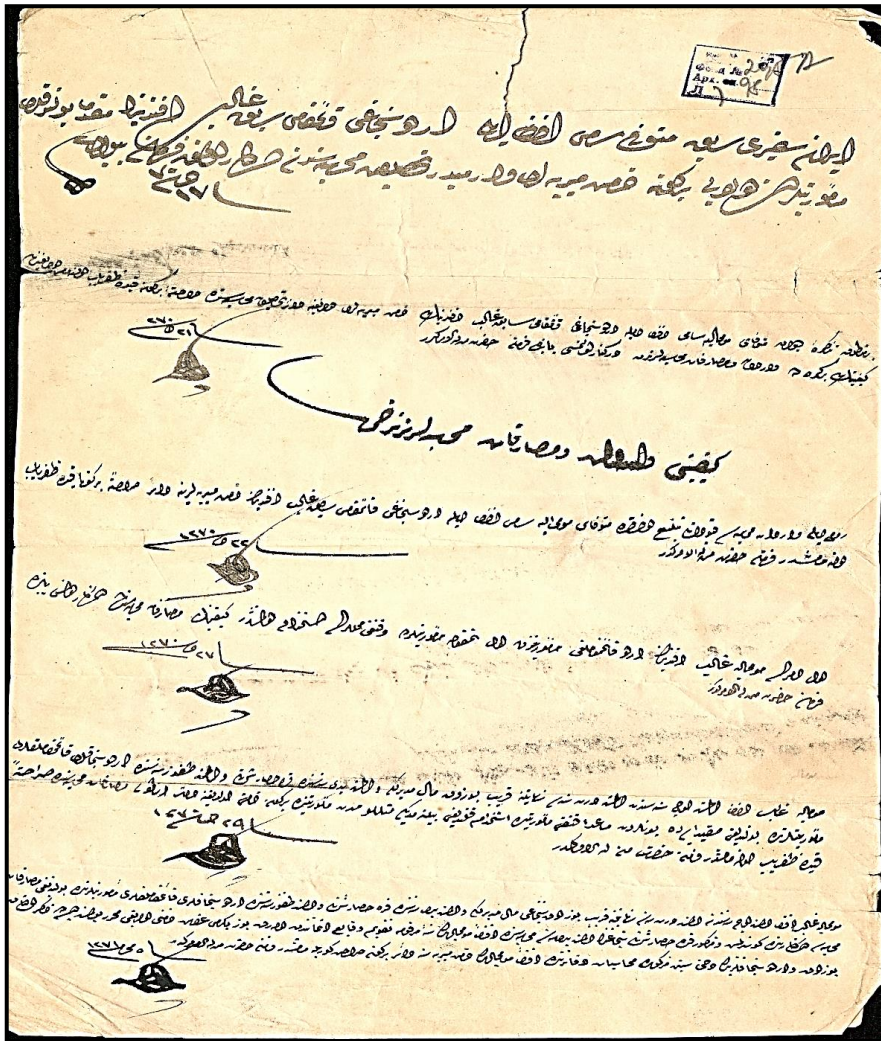
Yüksel, Hasan. "Naqsh-i Zanān dar Niẓām-i Waqf-i 'Uṣmānī". *Translated by 'Alī Rizā Muqadam, Waqf-i Mirās-i Jāvīdān*, no. 77-78 (2012/1391): 257-276.

پیوست ۱: فهرست نسخه‌های خطی فارسی در دیپارتمان شرق‌شناسی کتابخانه ملی
بلغارستان^{۴۲}

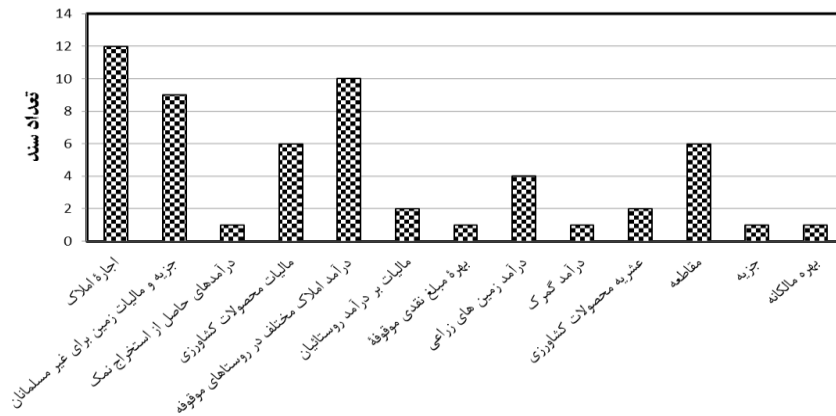
اشعار	لب‌لباب معنوی انتخاب مثنوی	بوستان	تحفه شاهدهی	زیج الغ بیگ
بحر المعاد	لیلی و مجنون	پندنامه	حمد و ثنا	زیج ایلخانی
تحفه الاحباب	مثنوی دفتر ثالث	تیمورنامه	سلک جواهر	زیج یمینی
تصوّف	مثنوی معنوی	جهانگیرنامه	شامل اللغات	تذکره الشعرا
در بیان توحید	منطق الطیر	دیوان حافظ	صحاح عجمیه	تجارب الانسان
زبدة الحقایق فی کشف	هفت پیکر	دیوان شاهی	فرهنگ	کیمیای سعادت
سلسله الاصطفا لاهل الصفا	مفتاح بدایع	دیوان شفایی	فرهنگ	نصایح الفقرا و السلطین
شرح لمعات	بهارستان	دیوان شوکت	فرهنگ عربی به فارسی	بهجة التواریخ
فصل الخطاب	سنبلستان	دیوان صائب	لغات فارسیه	روضه الصفا
فی نصیحت السالك	شبستان خیال	رباب‌نامه	لغت نعمة الله	مجمّل فصیحی
نزّهت الارواح	گلستان	سعادت‌نامه	مجمع الفرس	تفسیر قرآن
انتخاب نزّهت الارواح	قصص الانبیا	سفینه نوح	صرف	مواهب علیه

۲۹۵
۲۱۴
۵

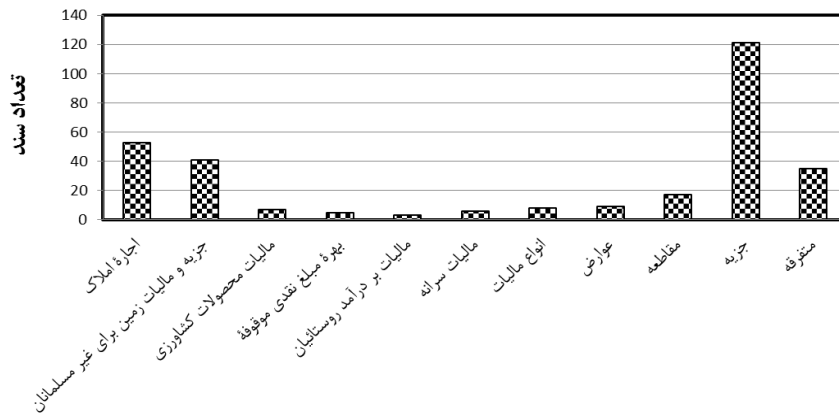
میں نے حضرت خان پھر گید از بزرگ کیوں و چاہے خوش بختی
یکدیگر خاندان مشعل بر سوت معلوم کاینه در برابر از روم
نور سلطان پسر حرم الفغان منجم لادن نزل و کفر کفر که بجای
بریح الله سلطان بن از رویه و چهل و دو بجزر لغایت سید
و با این سبب در ازده هزاره لصد دینار نیز از است و پنج غرض
بایهات و معوض علی غیر فی محمد ارعاشن میا مکان ای این بزرگ از روم
و هر سده که تسمیه صحیفه ترک کرد که در کلا در دست الله
محمد امین

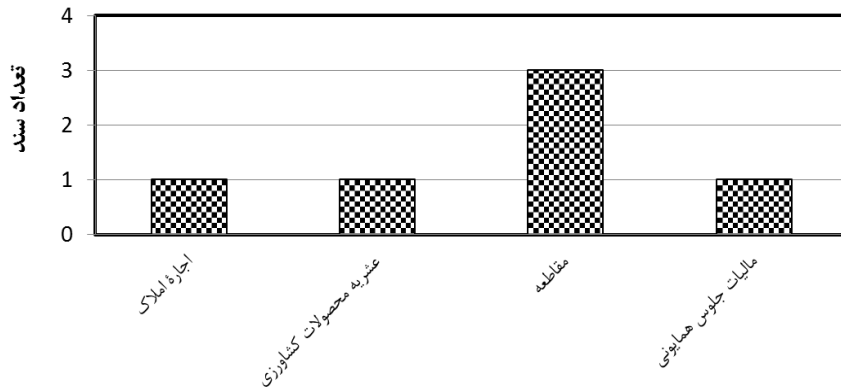
پیوست ۳. نمودارهای منابع درآمد و محل مصرف موقوفات در اسناد مورد مطالعه

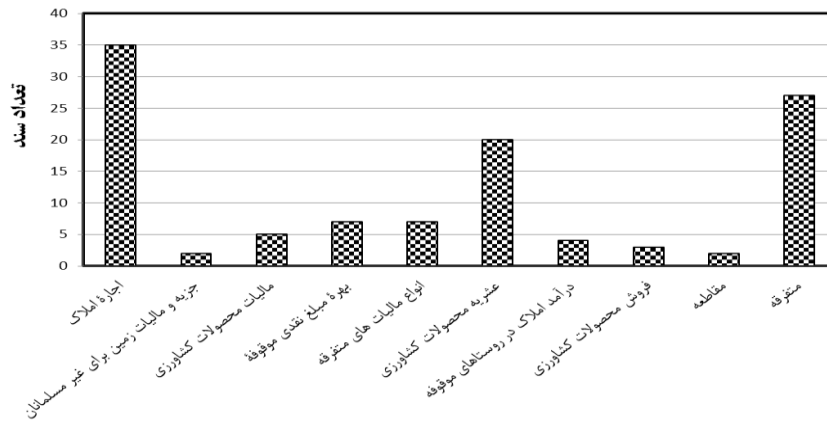
شکل پ۱- نمودار محل درآمد وقف در قرن ۱۰ هجری

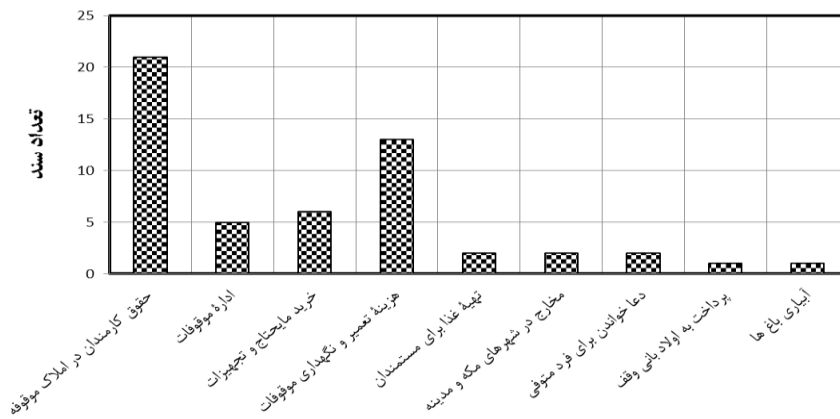
شکل پ۲- نمودار محل درآمد وقف در قرن ۱۱ هجری

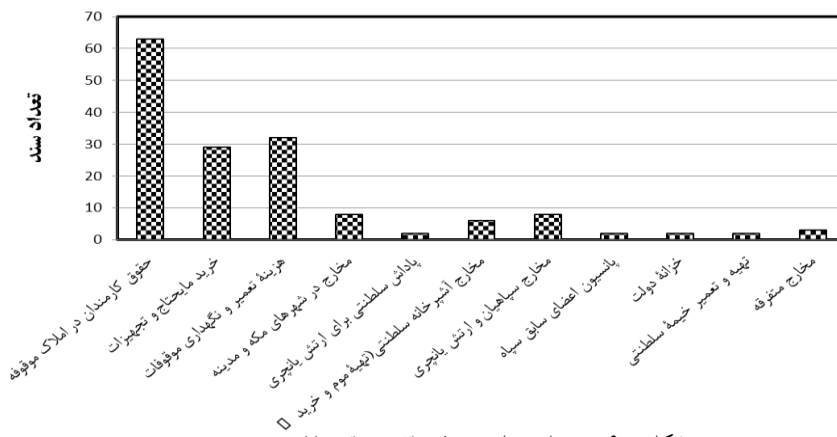
شکل پ ۳- نمودار محل درآمد وقف در قرن ۱۲ هجری

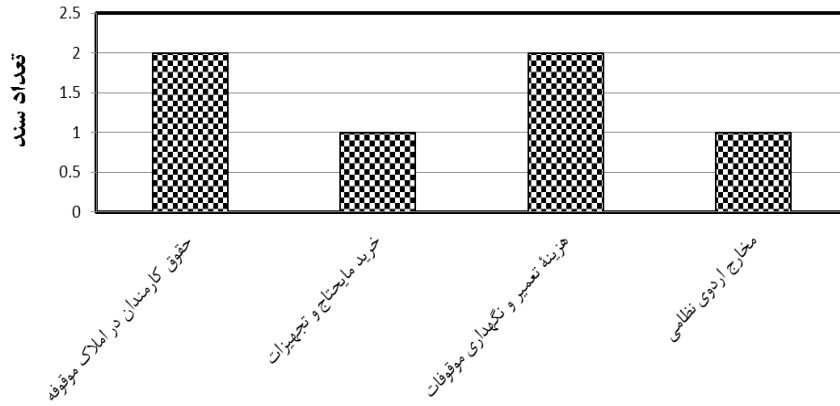
شکل پ ۴- نمودار محل درآمد وقف در قرن ۱۳ هجری

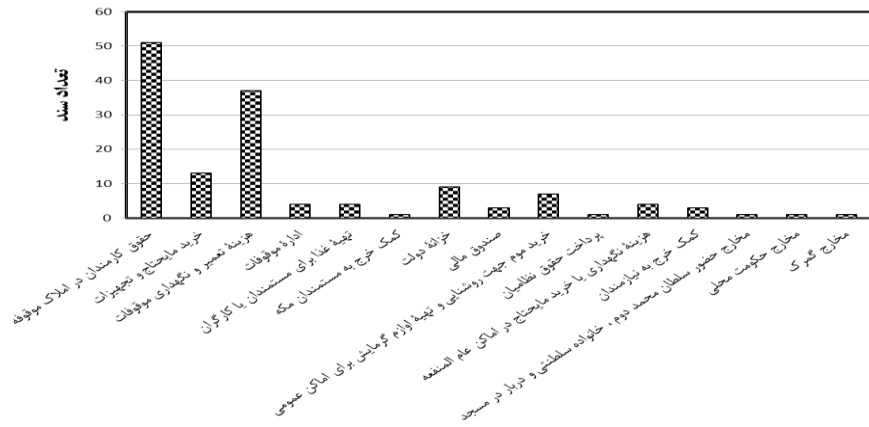
شکل ۵- نمودار محل مصرف وقف در قرن ۱۰ هجری

شکل ۶- نمودار محل مصرف وقف در قرن ۱۱ هجری

شکل پ۷- نمودار محل مصرف وقف در قرن ۱۲ هجری

شکل پ۸- نمودار محل مصرف وقف در قرن ۱۳ هجری